

Zdzisław Gębołyś

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Straty wojenne zbiorów bibliotecznych w Polsce widziane z państwowej perspektywy. Pomiędzy organizacją, polityką a etyką

Rozpocznę od być może kontrowersyjnej tezy. W dziedzinie stosunków kulturalnych w Europie nadal trwa stan wojny i nie położyła mu kresu nawet normalizacja stosunków pomiędzy zjednoczonymi Niemcami a ich sąsiadami po 1989 roku. Dobra kultury są nadal jeńcami lub, jak kto woli, zakładnikami. Do dziś właściwie nie nastąpiła pełna, o ile to możliwe, restytucja dóbr kultury¹, to znaczy zwrot i/lub wymiana zagrabionych, względnie przemieszczonych dzieł. Do dziś nie uporano się z tym dziedzictwem II wojny światowej. Na przeszkodzie stoi prawo, na przeszkodzie stoi brak woli politycznej, na przeszkodzie stoi też niewiedza lub niekompletna wiedza na ten temat. Na przeszkodzie stoi też brak środków finansowych. A przecież poszukiwania zrabowanych i przemieszczonych księgozbiorów, kolekcji, a nawet pojedynczych egzemplarzy muszą kosztować. Poszukiwania musiałyby objąć archiwa, biblioteki, muzea itd. Poszukiwania musiałyby trwać wiele lat. Należałoby opracować plan poszukiwań, być może wyznaczyć jakąś grupę roboczą, zespół, czy instytucję, która zajęłaby się ich prowadzeniem. Kolejne pytanie dotyczy osób, które miałyby się zająć poszukiwaniami, dokumentowaniem i badaniami proweniencyjnymi, siłą rzeczy też bardzo kosztownymi.

Do tego dochodzi cały szereg pytań związanych z metodologią badawczą. Jakie ramy czasowe miałyby objąć te poszukiwania i badania? Cały okres wojny, czy też wybrane odcinki czasowe, np. rok 1939, rok 1945? Jakie terytorium podlegałoby badaniom? Niemcy? Austria? Także własny kraj? Wszystkie kraje okupowane? Kto miałby prowadzić poszukiwania i badania? Niemcy w Niemczech? Polacy w Polsce?

¹ W rozprawie posługuję się definicją restytucji podaną w książce Kamila Zeidlera: „Zwrot w naturze bezprawnie odebranej podmiotowi uprawnionemu, ewentualnie świadomie w postaci ekwiwalentu w sytuacji, gdy nie istnieje możliwość zwrotu rzeczy, na przykład ze względu na to, że już nie istnieje” – zob. K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultur ze stanowiska filozofii prawa*. Warszawa, Wolters Kluwer, 2011, s. 37-38. Zob. też W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki*, Katowice, Uniwersytet Śląski, 1993.

I wreszcie, co zrobić po ich zakończeniu? Czy odnaleziona dobra kultury oddać co do jednego ich prawowitym właścicielom, czy też musiałaby nastąpić wymiana według określonych zasad, na przykład liczby książek, liczby bibliotek, wartości książek itd.?

Naturalnie w tym względzie jawi się pytanie o opłacalność, celowość i generalnie o możliwość realizacji podobnego przedsięwzięcia. Może należałoby się ograniczyć tylko do inkunabułów i pozostałych starych druków? A może po prostu przyjąć opcję zerową. Szukamy, ale nie zwracamy, ewentualnie ułatwiamy dostęp do książek, także poprzez digitalizację. A może zaniechać pracochłonnych, czasochłonnych i kosztochłonnych poszukiwań i ograniczyć się do badań naukowych, na przykład do rozpoznania mechanizmów grabieży, do stwierdzenia, gdzie dochodziło do grabieży, gdzie płynęły zagrabione dobra kultury, kto rabował itd.? Wiele pytań, wiele bez odpowiedzi lub w oczekiwaniu na odpowiedź, a w każdym bądź razie zmuszających do przemyślenia i podjęcia konkretnych działań. Naturalnym w tym kontekście jest zapytanie, co dotychczas zrobiono, co można i co należałoby zrobić?

W swoim tekście chciałbym się skoncentrować na jednym z aspektów tej problematyki, tj. udziale instytucji państwowych w dziele rejestrowania strat wojennych w Polsce, a z drugiej strony zastanowić się, co jest możliwe, co jest niemożliwe, jakie są potrzeby, perspektywy i ograniczenia w tym zakresie.

Przedmiotem rozważań uczyniłem polskie straty wojenne z czasów II wojny światowej, w szczególności stan ich rozpoznania. Chciałbym wskazać, w jakim zakresie zostały zdokumentowane do dnia dzisiejszego, w jakim stopniu objęła je restytucja. W polu moich zainteresowań znajdują się też publikacje zbiorcze, rejestrujące straty polskich bibliotek wynikłych z kradzieży, rabunku oraz z zaplanowanych, barbarzyńskich zniszczeń ze strony państw najeźdźców. Pragnę tylko napomknąć, nie wdając się w zbytne szczegóły, o najbardziej spektakularnych i „najlepiej” zorganizowanych i przeprowadzonych grabieżach polskich bibliotek w naszych dziejach. Mam na myśli, podążając za chronologią, oczywiście szwedzki Potop oraz czasy zaborów. Mówiąc o rabunkach państw zaborczych, mam na uwadze przede wszystkim Rosję – dopuszczała się ona grabieży w okresie bezpośrednio poprzedzającym rozbiory, a następnie rabunków i konfiskat w ramach represji po powstaniu listopadowym i powstaniu styczniowym². Nie należy traktować tej refleksji jako postulatu badawczego, czy wezwania do rozpoczęcia rejestracji strat polskich bibliotek w tych czasach. Z obiektywnych względów byłoby to niemożliwe, a nawet gdyby było możliwe, to pod znakiem zapytania stałaby opłacalność. Kieruję zatem uwagę raczej w stronę czasów nam bliższych, II wojny światowej. Paradoksalnie więcej wiemy o stratach polskich bibliotek podczas II wojny światowej, a przecież miały one miejsce rów-

² D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, T. 1-2, Kraków, Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, 2006. Zob. też J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, T. 1-2, Kraków, Wydawnictwo Zakamycze 2001; D. Matelski, *Grabież dóbr kultury w wojnach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Poznań, Zakład Poligraficzny „Grafika”, 2005.

nież w czasie I wojny światowej, na co zwróciła ostatnio uwagę w swojej publikacji H. Łaskarzewska³.

Najpierw bilans

Pewnie nie powstanie nigdy kompletny i w pełni wiarygodny bilans polskich strat wojennych, zwłaszcza w obszarze kultury. Przytoczę trzy raporty próbujące zmierzyć się z tym horrendalnie trudnym zadaniem, pierwszy powstały w 1947 roku, mimo to nadal cytowany i nadal traktowany jako jeden z bardziej wiarygodnych, obejmujący straty polskiej kultury w ujęciu przedmiotowym i instytucjonalnym. Drugi bilans dotyczy tylko jednego segmentu kultury, tj. strat polskich bibliotek podczas II wojny światowej. Trzeci raport dotyczy strat wojennych m. Warszawy⁴. Myślę jednak, że pomimo niekompletności, niedoszacowania materialnego i finansowego, każdy z nich może stanowić punkt wyjścia do dalszych, bardziej szczegółowych badań i dociekań.

A. Bilans strat dóbr kultury w latach 1939-1945 (1947)⁵

I. W ujęciu przedmiotowym

1. obrazy znanych europejskich szkół malarskich – około 2800
2. obrazy autorstwa polskich malarzy – około 11 000

II. W ujęciu instytucjonalnym

1. muzea – 25
2. teatry – 35
3. kina – 6665
4. domy ludowe – 323
5. biblioteki – 31 500

³ H. Łaskarzewska, *Tam, gdzie przeszła burza... . Losy polskiego dziedzictwa kulturowego w latach 1914-1920*, Warszawa, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, 2019.

⁴ W. Fijałkowski (przew.) *Raport o stratach wojennych Warszawy*, Warszawa, Urząd miasta stołecznego Warszawy, 2004; *Spis polskich księgozbiorów prywatnych skonfiskowanych przez Niemców podczas II wojny światowej*, Warszawa, 1996; A. Mężyński (red. nauk.), *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku*, Cz. 1-3, Warszawa, 1994; B. Bieńkowska, *Straty bibliotek polskich podczas II wojny światowej*, Warszawa, Wydaw. Reklama Wojciech Wójcicki, 1994; K. Estreicher, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, T. 1-2, Kraków, Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2003. W przygotowaniu raport posła na Sejm RP, Arkadiusza Mularczyka o polskich stratach wojennych; B. Bieńkowska (red. nauk), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez Ziem Wschodnich)*, Poznań, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2000; *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945*, Warszawa, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, 1947; A. Sakson, A. Skarżyński (red.), *Raport – o stratach wojennych Poznania 1939-1945*, Poznań, Wydawnictwo Miejskie, 2006; J. Baranowski et al., *Straty wojenne Łodzi – raport z oszacowania strat i szkód poniesionych przez miasto Łódź wskutek wybuchu i trwania II wojny światowej oraz wynikłych z organizacji i funkcjonowania Litzmannstadt getto*, Łódź, UMŁ 2006.

⁵ *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945 ...*, s. 31-32, 51.

-
- III. W ujęciu finansowym
1. 721 milionów przedwojennych złotych polskich
 2. 310 milionów przedwojennych złotych polskich (biblioteki) – ok. 197 mld dolarów amerykańskich (1939)
 3. aktualne obliczenia (2009) – 20 miliardów dolarów amerykańskich
- B. Straty bibliotek polskich w latach 1939-1945 (po 1989 roku)⁶
- I. Dane sumaryczne
1. ogólny stan bibliotek – 28 020
 2. biblioteki ze znanymi stratami w liczbach – 23 362
 3. biblioteki z nieznanymi stratami w liczbach – 4658
 4. straty księgozbiorów – 7 891 729 książek
- II. W podziale na typy bibliotek
1. biblioteki szkolne – 2332 (149 ze znanymi stratami)
 2. biblioteki publiczne – 336 (87 ze znanymi stratami)
 3. biblioteki naukowe – 103 (17 ze znanymi stratami)
 4. biblioteki fachowe – 145 (77 ze znanymi stratami)
- III. W podziale na typy bibliotek (wielkość utraconych zbiorów)
1. biblioteki szkolne – 2332 (1986 – 100% utraconych zbiorów)
 2. biblioteki publiczne – 336 (139 – 100% utraconych zbiorów)
 3. biblioteki naukowe – 103 (45 – 100% utraconych zbiorów)
 4. księgozbiory domowe 25 090 (1898 – 100% utraconych zbiorów)
- C. Straty bibliotek polskich
- I. Ogółem
37 782 – stan bibliotek
- II. Według typów bibliotek
1. biblioteki szkolne
4489 bibliotek; 436 231 książek – straty 92%
 2. biblioteki publiczne
1477 bibliotek; 2978457 książek – straty 95%
 3. biblioteki naukowe
4517 bibliotek; 8 887 495 książek – straty – 45%
 4. biblioteki fachowe
234 bibliotek; 1 224 931 książek – straty 88%

⁶ A. Mężyński (red. nauk.), *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku*, Cz. 1-3, Warszawa, 1994.

5. Inne
6000 książek – straty 100%
6. księgozbiory domowe
3143 bibliotek; 2 744 584 książki – straty 95%⁷

Rejestracja i dokumentowanie strat wojennych polskich bibliotek w latach 1939-1944

Grabież polskich dóbr kultury była prowadzona przez okupantów niemieckich i radzieckich praktycznie od początku napaści na Polskę we wrześniu 1939 roku i trwała z różnym nasileniem aż do końca wojny. Straty polskich dóbr kultury były zasadniczo wywołane następstwem dwóch głównych czynników. Po pierwsze, ulegały one zniszczeniu wskutek działań militarnych prowadzonych przez wojska niemieckie i radzieckie, ale również padały, choć w mniejszym zakresie, ofiarami bombowych nalotów alianckich i radzieckich⁸. Drugim czynnikiem powodującym straty była grabież przypadkowa (nieplanowa) i planowa, prowadzona przez obie władze okupacyjne na ziemiach polskich. W swoim tekście nie chciałbym jednak zajmować się szczegółowo tą materią. Nie tylko dlatego, że są to fakty dość dobrze znane i opisane w literaturze przedmiotu, między innymi przez polskiego naukowca, Andrzeja Mężyńskiego („Kommando Paulsen”)⁹. Chciałbym skoncentrować się na działaniach strony polskiej, zmierzających do dokumentacji strat.

Dokumentowanie strat rozpoczęto jeszcze w 1939 roku, gdy okazało się, że jednym z elementów eksterminacji polskiego społeczeństwa jest grabież dóbr kultury, zwłaszcza tych najcenniejszych, tych najbardziej wartościowych. Za początek rejestrowania i dokumentowania zniszczeń bibliotek polskich przez niemieckiego okupanta uważa się wrzesień 1939 roku¹⁰. Mam na myśli notatki Stanisława Piotra Kaczorowskiego z Centralnej Biblioteki Wojskowej o zniszczeniach zbiorów raperswillskich w rezulta-

⁷ A. Mężyński, *Biblioteki polskie w latach 1939-1945. Polityka władz okupacyjnych. Straty księgozbiorów*, „Roczniki Biblioteczne”, 2006, s. 1-11.

⁸ D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, T. 1, s. 319.

⁹ A. Mężyński, *Kommando Paulsen. Grabież polskich dóbr kultury podczas II wojny światowej*, Warszawa, Wydawnictwo DIG, 1994; Zob. też A. Mężyński, *Kommando Paulsen. Grabież dóbr polskiej kultury podczas II wojny światowej*, „Roczniki Biblioteczne”, 2006, s. 141-174; A. Mężyński, *Biblioteki Warszawy w latach 1939-1945*, Warszawa, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2010; A. Mężyński (wybór i oprac.). H. Łaskarzewska (współpr.), *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945. Wybór dokumentów źródłowych*, Warszawa, Wydawnictwo LTW, 2002; P. Lechowski, *Biblioteki Krakowa w okresie okupacji niemieckiej*, Kraków, Polskie Towarzystwo Bibliologiczne, 1999.

¹⁰ Najbardziej szczegółowe omówienie tego problemu przynosi artykuł Barbary Bienkowskiej – zob. B. Bienkowska, *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi (Na przykładzie urzędowej dokumentacji strat bibliotek w Polsce podczas II wojny światowej)*, „Roczniki Biblioteczne”, 2001, s. 3-28.

cie pożaru w dniu 24 września¹¹. Bezpośrednio po kapitulacji Warszawy, 28 września 1939 roku, powstał na polecenie dyrektora Biblioteki Narodowej Stefana Vrtela-Wierczyńskiego, raport o zniszczeniach zbiorów specjalnych Biblioteki Narodowej wskutek bombardowań, przechowywanych w pałacu Tyszkiewiczów-Potockich¹². Bardziej usystematyzowanej rejestracji zniszczeń bibliotek warszawskich podjął się w okresie od 30 września do 29 listopada 1939 roku Józef Grycz, pełniący funkcję pracownika referatu bibliotek naukowych w Wydziale Bibliotek Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W tym celu opracował on specjalny kwestionariusz, którym posługiwał się podczas wizytowania obiektów bibliotecznych. Za „kamień milowy” uważa się jednak inicjatywę byłego ministra przemysłu i handlu, Antoniego Olszewskiego, kierującego w podziemnym państwie polskim Komisją Rewindykacyjną i Odszkodowań. Kierownik Działu Kultury Stanisław Lorentz powierzył Józefowi Gryczowi dokumentowanie strat bibliotek w 1941 roku. Z zadania tego J. Grycz wywiązywał się bardzo sumiennie, obejmując przedmiotem swojej eksploracji także obszar okupacji radzieckiej¹³. Akcję rejestrowania i dokumentowania strat kultury polskiej podjęto również na emigracji. Zbieraniem informacji do działań rewindykacyjnych zajęło się Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych w Rządzie RP na Emigracji przy Prezydium Rady Ministrów oraz Biuro Rewindykacji i Odszkodowań Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki¹⁴. Podstawę stanowiły raporty komórki J. Grycza przesyłane do Londynu. Na ich podstawie Maria Danilewiczowa opracowała i wydała w 1942 roku raport pt. „Losy bibliotek polskich”¹⁵. Dane te zostały również wykorzystane w opublikowanym w 1944 roku w Londynie raporcie o stratach poniesionych przez kulturę polską wskutek grabieży (rabunku) prowadzonego przez niemieckie władze okupacyjne¹⁶. Zespołowi przewodniczył Karol Estreicher jr. Raport, bardzo niekompletny, bazujący na meldunkach płynących z okupowanej Polski, stał się podstawą do dalszych prac i obliczeń podjętych już w powojennej Polsce.

Rejestracja i dokumentowanie strat wojennych polskich bibliotek w latach 1945-1989

W pierwszych latach powojennych rejestracją i dokumentowaniem strat zajmowało się Biuro Rewindykacji i Odszkodowań przy Ministerstwie Kultury i Sztuki w ra-

¹¹ H. Łaskarzewska, *Losy księgozbiorów historycznych w latach 1939-1945 i po zakończeniu drugiej wojny światowej*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, 2018, z. 1, s. 15-18.

¹² Tamże.

¹³ Tamże.

¹⁴ L.M. Karecka, *Akcja rewindykacyjna w latach 1945-1950. Spór o terminologię czy o istotę rzeczy*, „Ochrona Zabytków”, 2002, 55/3/4, s. 404-409.

¹⁵ H. Łaskarzewska, *Losy księgozbiorów historycznych w latach 1939-1945 i po zakończeniu drugiej wojny światowej* ..., s. 17.

¹⁶ K. Estreicher, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży...*

mach Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków¹⁷. Z ramienia tej instytucji (na jej polecenie) były prowadzone w latach 1945-1951, między innymi poszukiwania zrabowanych i ukrytych dóbr kultury na terenie Polski oraz okupowanej III Rzeszy. Do głównych zadań Biur należało: prowadzenie ewidencji strat w dziedzinie kultury i sztuki według miejscowości oraz działów: zbiory publiczne, zbiory kościelne, zbiory prywatne oraz rewindykacja dzieł sztuki zrabowanych przez okupanta i wywiezionych wskutek działań wojennych zarówno z obszaru Rzeszy, jak i innych krajów. Prace te doprowadziły do wielu odkryć i znalezisk. Materiałnym efektem pracy Biura stał się też raport strat polskiej kultury z 1947 roku, na który powołuje się do tej pory wielu badaczy i wiele instytucji różnej proweniencji¹⁸. Niejako równolegle, na terenie Polski rejestracją i dokumentowaniem strat wojennych zajmowało się Ministerstwo Oświaty, najpierw poprzez Wydział Bibliotek (1945), a następnie w latach 1946-1949 w ramach działalności Naczelnej Dyrekcji Bibliotek, kierowanej przez J. Grycza¹⁹. Gwoli uściślenia, prace te objęły tylko obszar Polski centralnej, bez uwzględnienia przyłączonych do Polski na mocy Konferencji Poczdamskiej, ziem zachodnich. Poszukiwania zagrabionych polskich dóbr kultury, w tym książek, na terenie Niemiec, były prowadzone przez polskie misje wojskowe, na działające na terenie radzieckiej, brytyjskiej i amerykańskiej strefy okupacyjnej. Od 5 czerwca 1945 roku działała przy Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec, polska delegatura Biura Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych, na czele której stał Stanisław Szeniec²⁰. Podstawą prawną działań rewindykacyjnych i restytucyjnych było Zarządzenie Ministra Oświaty w sprawie zabezpieczenia i rewindykacji na terenach wyzwolonych spod niemieckiej okupacji, wydane 15 lutego 1945 roku²¹. Kontynuację prac rejestracyjnych i dokumentacyjnych tak w Polsce, jak też poza jej granicami, uniemożliwił (prawdopodobnie) wzrost napięcia w stosunkach międzynarodowych z jednej strony oraz naciski (?) ze strony radzieckiej. Nawiasem mówiąc, zaprzestanie tej akcji było, paradoksalnie rzecz biorąc, również w interesie Związku Radzieckiego, którego wojska oraz oddziały specjalne (NKWD) dopuściły się również rabunku polskich dóbr kultury na terenie Rzeszy w granicach z 1945 roku, a zatem również na ziemiach, które wchodziły do 1939

¹⁷ L.M. Karecka, *Akcja rewindykacyjna w latach 1945-1950...*, s. 405; H. Łaskarzewska, *Zbiory przejęte i przemieszczone w bibliotekach polskich podrugiej wojnie światowej. Problemy własności, przykłady rozwiązań*, W: Czubek G., Kosiewski P., *Własność a dobra kultury*, Warszawa 2006, s. 15-18; R. Nowicki, *Działalność Stanisława Sierotwińskiego w latach 1945-1946 jako delegata Ministerstwa Oświaty do zabezpieczania księgozbiorów opuszczonych i porzuconych na ziemiach zachodnich*, „Roczniki Biblioteczne”, 2006, s. 15-21.

¹⁸ *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski...*

¹⁹ Zob. A. Drózd, *Działalność katowickiej zbiornicy księgozbiorów zabezpieczonych na Górnym i Dolnym Śląsku w latach 1947-1955*, „Sobótka”, 2012, z. 2, s. 84.

²⁰ H. Szczerbiński, *Restytucja mienia polskiego z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec*, Warszawa, Książka i Wiedza, 1983, s. 69-155.

²¹ *Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 9 lipca 1945 r. w sprawie przejścia księgozbiorów podworskich od pełnomocników do spraw reformy rolnej*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty” z 12 października 1945, nr 4, poz. 110; *Instrukcja z dnia 25 stycznia 1946 r. w sprawie postępowania z księgozbioremami zabezpieczonymi*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty” z 26 lutego 1946, nr 1, poz. 13.

roku w skład państwa polskiego. Związek Radziecki był ponadto odpowiedzialny za zniszczenie i grabież polskich dóbr kultury na ziemiach polskich zaanektowanych po agresji 17 września 1939 roku. Praktycznie do końca swego istnienia komunistyczne państwo polskie nie podejmowało w swoim imieniu prób odszukania i odzyskania polskich dóbr kultury straconych w czasie II wojny światowej. W 1951 roku rozwiązano Biuro Rewindykacji i Odszkodowań, a znaczna część dokumentacji zgromadzonej w latach 1945-1951 została bezpowrotnie utracona²². Na prawie 20 lat właściwie temat rejestracji strat wojennych został zamknięty. Próbę „reaktywacji” podjęto w 1970 roku, kiedy to sprawą zainteresował się Departament Pracy Kulturalno-Oświatowej i Bibliotek w Ministerstwie Kultury i Sztuki. Brak jednak widocznych rezultatów jego działalności w tym zakresie. Jedynym materialnym dowodem jest opublikowanie materiałów konferencyjnych pt. „Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich” w 1973 roku. W drugim tomie tego wydawnictwa została opublikowana bibliografia adnotowana prac na temat stanu badań nad hitlerowską polityką grabieży dzieł sztuki i muzealnych zabytków²³ oraz tekst Witolda Stankiewicza na temat strat wojennych w bibliotekach polskich²⁴.

Jakby na drugim planie, choć niemniej ważne, prowadzone były prace rejestracyjne, dokumentacyjne i badawcze, podejmowane przez polskie instytucje kultury, przez biblioteki, archiwa i muzea. Ich głównym celem było ustalenie stanu ewidencyjnego (*status quo*) po II wojnie światowej, ustalenie strat w księgozbiorach, także listy najwartościowszych dzieł, które zostały utracone²⁵.

Rejestracja i dokumentowanie strat wojennych polskich bibliotek w latach 1989-2019

Rok 1989, a zwłaszcza powstanie pierwszego niekomunistycznego rządu, rozbudził w polskim społeczeństwie wiele nadziei, także na powrót do inicjatyw i prac, prowadzących do rewindykacji/restytucji zagrabionego podczas II wojny światowej polskiego mienia kulturalnego. Upadek żelaznej kurtyny, normalizacja stosunków politycznych z Zachodem były ważną przesłanką dającą podstawy do takich nadziei. Rzeczywiście rząd polski, a właściwie kolejne rządy w latach 90. XX wieku nie zapomniwały o tym nie zamkniętym, bardzo bolesnym rozdziale polskiej historii i kultury.

²² H. Łaskarzewska, *Zbiory przejęte i przemieszczone w bibliotekach polskich...*, s. 15-18.

²³ S. Kozakiewicz, *Bibliografia adnotowana prac na temat stanu badań nad hitlerowską polityką grabieży dzieł sztuki i niszczenia zabytków*, W: *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27-28 kwietnia 1970 r.* T. 2, Warszawa, 1973, s. 213-234.

²⁴ W. Stankiewicz, *Z badań nad problematyką strat wojennych w bibliotekach polskich*, W: *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27-28 kwietnia 1970 r.*, T. 2, Warszawa, 1973, s. 259-265.

²⁵ Nie zajmuje się nimi w tym tekście; również nie zajmuję się bilateralnymi relacjami Polski z sąsiadami w sprawie rewindykacji.

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

W 1991 roku w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego powstało Biuro Pełnomocnika Rządu do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą²⁶. W świetle rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 20 sierpnia 1996 r. w sprawie pełnomocnika Rządu do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, jego głównym zadaniem było inicjowanie i koordynowanie działań w zakresie ochrony polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą. Wśród zadań szczegółowych, istotnych z punktu widzenia omawianego tematu, na uwagę zasługuje zadanie prowadzenie ewidencji ruchomych i nieruchomych dóbr kultury związanych z Polską, a znajdujących się za granicą w wyniku grabieży wojennych, zmian w przynależności państwowej niektórych terytoriów, organizowanie poszukiwań utraconych dóbr kultury polskiej za granicą i podejmowanie działań restytucyjnych, promowanie badań naukowych nad polskim dziedzictwem kulturowym za granicą²⁷. Wprowadzie mocno spóźniona, także z przyczyn obiektywnych, decyzja powołania instytucji zajmującej się polskimi stratami kulturalnymi w dziedzinie kultury, stworzyła realne podstawy prawne i finansowe do podjęcia konkretnych ukierunkowanych i rozległych działań na tym polu²⁸. Tak naprawdę miały one miejsce na początku lat 90. XX wieku (1992-1994) i doprowadziły do sporządzenia pierwszego ogólnego bilansu strat wojennych bibliotek polskich, mogącego jednak stanowić podstawę i dobry punkt wyjścia do dalszych szczegółowych prac zarówno dokumentacyjnych, jak i proweniencyjnych.

Najbardziej spektakularnym i najbardziej wartościowym wkładem Ministerstwa, tudzież polskich instytucji i polskich badaczy także w perspektywie prowadzenia dalszych badań nad stratami dóbr kultury w bibliotekach polskich są kartoteki adnotowane oraz wykonane na ich podstawie informatory o księgozbiorach wszelkiego typu bibliotek, o różnym stanie zachowania (zniszczone, zdekompletowane, przemieszczone, rozgrabione) przez obu okupantów, niemieckiego i radzieckiego²⁹. Powstały one w latach 90. XX wieku pod auspicjami Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a ich wykonawcami byli bibliotekarze Biblioteki Narodowej oraz naukowcy z Uniwersytetu Warszawskiego. Pierwszy z informatorów to analityczno-syntetyczne

²⁶ R. Sasin, *Odzyskiwanie dzieł sztuki*, „Kontrola Państwa”, 2017, vol. 62, nr 6, s. 92-103. Zob. też. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 sierpnia 1996 r. w sprawie Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Dziennik Ustaw”, 1996, nr 107, poz. 504; *Uchwała Nr 93/90 Rady Ministrów z dnia 27 czerwca 1990 r. w sprawie ustanowienia Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą* („powiel.”).

²⁷ *Rejestracja strat wojennych (1939-1945) w dziedzinie sztuki. Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, 1997, nr 2, s. 16-17; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, T. 2. Kraków, Wydawnictwo Zakamycze 2001, s. 451-456.

²⁸ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, s. 451-456.

²⁹ B. Bienkowska, *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi (Na przykładzie urzędowej dokumentacji strat bibliotek w Polsce podczas II wojny światowej)*, „Roczniki Biblioteczne”, 2001, s. 17-21. Zob. też. B. Bienkowska, *Zastosowanie bibliologii w pracach Biura Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Roczniki Biblioteczne”, 1998, s. 21-35.

opracowanie wydane w 1994 roku w Warszawie (w trzech częściach) o stratach bibliotek polskich w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku³⁰. Część pierwsza zawiera analizę strat, część druga przedstawia bibliografię podmiotową i przedmiotową na ten temat, a część trzecia pokazuje stan strat w formie tabelarycznej. Uzupełnione i bardziej kompletne wydanie informatora ukazało się w 2000 roku w Poznaniu³¹. W 1998 roku pojawił się w druku pierwszy informator przedstawiający straty bibliotek polskich na wschodnich ziemiach Polski międzywojennej³². W 1996 roku został wydany spis polskich księgozbiorów prywatnych skonfiskowanych przez Niemców podczas II wojny światowej³³. We wszystkich tych pracach aktywny udział brało Polskie Towarzystwo Bibliologiczne. Wśród przygotowanych pod patronatem Pełnomocnika Rządu publikacji przedstawiających straty kultury polskiej podczas II wojny światowej na szczególną uwagę zasługują informatory wydane pod redakcją Urszuli Paszkiewicz³⁴.

W 2001 roku Biuro zostało zlikwidowane, a jego kompetencje przejął powołany do życia w 2002 roku w strukturze MKiDN Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych. Niestety, prace dokumentacyjne i restytucyjne straciły na impet. Dopiero utworzenie nowej komórki organizacyjnej w obrębie Departamentu, Wydziału Restytucji Dóbr Kultury w 2013 roku, stworzyło nadzieję na kontynuację podjętych przed dekadą prac. Takie nadzieje dawał przynajmniej katalog zadań Wydziału, a w nim gromadzenie informacji o utraconych dobrach kultury i stratach wojennych oraz ich ewidencjonowanie w elektronicznej bazie strat wojennych, prowadzenie jedynej ogólnopolskiej bazy strat wojennych oraz inicjowanie, ko-

³⁰ J. Puchalski, *Badania nad źródłami do dziejów biblioteki w graniach II Rzeczypospolitej w latach 1939-1945; zarys problematyki*, W: Drzewiecki M. et al., *E scientia et amicitia. Studia poświęcone Profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusk, s. 151-157; A. Mężyński (red. nauk.), *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku...*

³¹ B. Bieńkowska (red. nauk.), U. Paszkiewicz (oprac.), J. Szymański (oprac.), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich opublikowanych w latach 1939-1945 (bez Ziemi Wschodnich)*, „Polskie Dziedzictwo Kulturalne”. Seria A: „Straty Kultury Polskiej”, Poznań, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, 2000.

³² W 1998 roku powstał pierwszy informator przedstawiający straty bibliotek polskich na wschodnich ziemiach Polski międzywojennej – zob. B. Bieńkowska (red. nauk.), *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, Poznań, Wspólne Dziedzictwo, 1998.

³³ *Spis polskich księgozbiorów prywatnych skonfiskowanych przez Niemców w okresie II wojny światowej*, Nr 1, Warszawa, 1996.

³⁴ U. Paszkiewicz, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510-1939)*; Ministerstwo Kultury i Sztuki. Biuro Pełnomocnika Rządu do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Warszawa, „DiG”, 1998; U. Paszkiewicz, *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*, Cz. 1, *Księgozbiory instytucjonalne w układzie topograficznym*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990; U. Paszkiewicz, *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*, Cz. 2, *Księgozbiory prywatne w układzie abecedowym nazwisk właścicieli*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990.

ordynowanie i prowadzenie poszukiwań utraconych dóbr kultury³⁵. Rejestracja strat wojennych w bazie jest dobrowolna. Należy dodać, że baza strat wojennych MKiDN nie jest oficjalnym rejestrem i jest gromadzona w celach badawczych i informacyjnych, nie stanowi ona również pełnego spisu utraconych dóbr kultury. Według stanu na 14 września 2016 r. baza liczyła 63 049 rekordów kultury utraconych w czasie II wojny światowej na terytorium Polski po 1945 r., w tym 499 obiektów zarejestrowanych w dziale Biblioteka, co stanowiło 0,8% wszystkich rekordów. Aby uzyskać dostęp do tych danych, należy zwrócić się w tej sprawie do Wydziału Restytucji Dóbr Kultury, podając powód i informację, jak będą wykorzystywane dane zawarte w bazie. Od 2016 roku badanie polskich strat wojennych znajduje się regularnie w programach MKiDN, a realizacja programu odbywa się przez konkurs grantowy³⁶. Najważniejszy program wspierany finansowo przez MKiDN to nosi nazwę „Badanie polskich strat wojennych”. Do 2020 zostały przeprowadzone dwie edycje konkursowe tego programu (2017, 2019). W 2020 roku ministerstwo nie przewiduje rozpisania III naboru³⁷. Innym namacalnym dowodem działalności Biura było utworzenie ogólnopolskiego rejestru dóbr kultury utraconych w wyniku II wojny światowej. Nawiasem mówiąc, straty bibliotek opracowane przez zespół nie wchodzi w skład elektronicznej bazy strat wojennych prowadzonej przez Wydział Restytucji Dóbr Kultury.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych

Niejako równolegle restytucją/rewindykacją polskich dóbr kultury zajmowało się polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Funkcję tę pełnił z zaangażowaniem, i z wymiernym powodzeniem, Wojciech Kowalski, polski prawnik, dyplomata, profesor nauk prawnych, specjalista w zakresie prawa autorskiego i prawa własności intelektualnej w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. W latach 1991-1994 był Pełnomocnikiem Rządu RP do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą. Od 1998 roku do 2016 roku pełnił obowiązki Pełnomocnika Ministerstwa Spraw Zagranicznych do spraw rewindykacji dóbr kultury, w latach 2005-2016 Pełnomocnika Ministra Spraw Zagranicznych do spraw restytucji dóbr kultury³⁸. Do szczegółowych

³⁵ *Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych*. [online]. 2018-03-08, aktualizowany 2019-01-17, <http://bip.mkidn.gov.pl/pages/departamenty-i-biura/departamentu-dziedzictwa-kulturowego-za-granica-i-strat-wojennych.php>, [dostęp: 6.03.2020].

³⁶ *Wydział Restytucji Dóbr Kultury* [online] <http://dzielautracone.gov.pl/wydzial-strat-wojennych> [dostęp: 6.03.2020]; *Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2019 Badanie polskich strat wojennych*, http://www.mkidn.gov.pl/media/po2019/wyniki_/20190329_REG_Programy_2019_Badanie_polskich_strat_wojennych-II_nabor_publicacja_.pdf [dostęp: 6.03.2020].

³⁷ Mail Krystyny Sałańskiej, Naczelnik Wydziału ds. Finansowych i Zarządzania Programami Ministra Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych do Zdzisława Gębołysia z 28.02.2020.

³⁸ W. Kowalski, *Restytucja dóbr kultury uratowanych przez Polskę w okresie II wojny światowej jako element polityki zagranicznej realizowanej przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP w latach 1999-2009*, W: Kowalski W., Kuhnke M., *Zagrabione – odzyskane. Działalność Ministerstwa Spraw Zagranicznych w zakresie dóbr kultury utraconych przez Polskę w okresie II wojny światowej*, Warszawa, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2011, s. 1-12.

zadań pełnomocnika należało m. in. koordynowanie polityki i działań restytucyjnych w resorcie spraw zagranicznych, opracowywanie wniosków restytucyjnych, prowadzenie działań informacyjnych w tym zakresie. W pracy tej pomagała mu dr Monika Kuhnke. W okresie pełnienia tej funkcji pełnomocnik zajmowała się głównie analizą stanu prawnego i pomocą prawną w zakresie odzyskiwania utraconych dóbr kultury. Zważywszy na nikłe zatrudnienie oraz ograniczenia techniczne i finansowe, tym bardziej należy cenić efekty pracy pełnomocnika. MSZ nigdy nie prowadziło bazy strat wojennych. Opublikowało jedynie na swojej stronie internetowej wersję angielską katalogu strat wojennych, opracowanego przez MKDiN. W latach 2011–2016 MSZ brało udział w odzyskaniu 15 obiektów o wartości 31 355,4 tys. zł. Urząd ten uległ jednak likwidacji 4 marca 2016 roku, na wniosek premier Beaty Szydło.

Raport Najwyższej Izby Kontroli

Zanim przejdę do podsumowań oraz wniosków i postulatów badawczych, chciałbym przedstawić wyniki raportu pokontrolnego Najwyższej Izby Kontroli (NIK). Wykonawcą kontroli był Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego. Przedmiotem kontroli było odzyskiwanie utraconych dzieł sztuki. Kontrolowanymi podmiotami były dwa ministerstwa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (MKiDN) oraz Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ). Zasięg chronologiczny kontroli obejmował lata 2011–2016. Kontrolę przeprowadzono w latach 2015–2016. Raport jest dostępny wprawdzie w przestrzeni publicznej, ale słabo znany w środowisku fachowym (bibliotekarskim), czego dowodem jest brak reakcji i brak publikacji na ten temat. Za przywołaniem jego najważniejszych ustaleń przemawia w szczególności waga postawionych w raporcie zarzutów, co każe przytoczyć najważniejsze z nich³⁹:

Wnioski raportu

1. po 1989 roku nie podjęto decyzji o przygotowaniu strategii restytucji dzieł sztuki utraconych głównie w wyniku II wojny światowej, co utrudniało prowadzenie spójnej polityki państwa w tym zakresie, realizowanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, jak i przez ministra właściwego do spraw zagranicznych;
2. w prawie polskim nie wdrożono dotychczas regulacji dotyczącej restytucji dóbr kultury, a implementację do polskiego porządku prawnego postanowień dyrektywy PE i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 roku w sprawie zwrotu dóbr kultury wprowadzono niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniającą rozporządzenie (UE) nr 104/2012. przygotowano z rocznym opóźnieniem;

³⁹ *Odzyskiwanie utraconych dzieł sztuki, nr ewid. 203/2016/P/16/024/KNO, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego NIK, maj 2017 r.*

3. w latach 2011-2016 w skontrolowanych ministerstwach nie opracowano wewnętrzzesortowych dokumentów określających zasady współpracy i kompetencji poszczególnych komórek organizacyjnych zajmujących się odzyskiwaniem utraconych dzieł sztuki;
4. nie wprowadzono sformalizowanych uregulowań opisujących tryb i sposób działania w ramach postępowań restytucyjnych;
5. nie ma wystarczającej koordynacji działań restytucyjnych Ministerstw i Pełnomocnika Ministra Spraw Zagranicznych do spraw restytucji dóbr kultury;
6. brak przepływu informacji pomiędzy Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego i Ministerstwem Spraw Zagranicznych o podejmowanych działaniach na rzecz odzyskania strat wojennych;
7. zasoby kadrowe, techniczne i lokalowe komórki organizacyjnej zajmującej się odzyskiwaniem utraconych dzieł sztuki są nie wystarczające w stosunku do potrzeb i przydzielonych zadań;
8. nie wypracowano procedur, mechanizmów i instrumentów, które pozwoliłyby na pełne skatalogowanie utraconych w wyniku działań wojennych dóbr kultury oraz na skuteczne i efektywne ich odzyskiwanie;
9. rozproszenie kompetencji wśród podmiotów uczestniczących w procesie odzyskiwania zabytków;
10. środki finansowe przeznaczone na odzyskiwanie utraconych dóbr kultury – dla prawidłowej realizacji zadań, w tym na przygotowanie wniosków restytucyjnych, dokumentowanie strat wojennych oraz prowadzenie kwerend archiwalnych i bibliotecznych, wydawanie katalogów strat wojennych, weryfikację obiektów zarejestrowanych w bazach i katalogach i ich udostępnienie w serwisach internetowych oraz bazach międzynarodowych, a także na zakup profesjonalnego oprogramowania do poszukiwań polskich strat wojennych w Internecie – są niewystarczające;
11. bazy danych strat wojennych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego i Ministerstwa Spraw Zagranicznych są niekompletne i niespójne;
12. zaniechano od 2012 roku wydawania katalogu strat wojennych wskutek niskiego stanu zatrudnienia;
13. od 2013 roku Ministerstwo Spraw Zagranicznych nie aktualizowało spisu poszukiwanych obiektów na obecnym terytorium Polski w granicach z 1945 roku;
14. w 2016 roku nie ukazało się czasopismo „Cenne, Bezcenne, uUtracone” wskutek obniżenia budżetu Ministerstwa Kultury⁴⁰.

⁴⁰ Tamże.

Odpowiedź MKiDN

Diagnoza NIK jest jednak na tyle poważna i surowa, że nie można wobec niej przejść nie tylko obojętnie, albo też ograniczyć się do stwierdzeń w rodzaju wypowiedzianych przez naczelnika Wydziału Strat Wojennych MKiDN, Elżbiety Rogowskiej, iż raport NIK na temat odzyskania dzieł sztuki wynika „z niezrozumienia tematyki⁴¹ i problematyki strat wojennych” oraz z faktu „że prowadzenie lub nieprowadzenie działań restytucyjnych zależy od wielu czynników, takich jak np. braku dokumentacji”⁴². Trudno nie zgodzić się z wieloma konkluzjami pani naczelnik, choćby z tą, że „wiele strat wojennych zarejestrowanych w Bazie strat wojennych po prostu nigdy nie zostanie odnalezionych, bo w dużej części zostały zniszczone albo pozostają ukryte w prywatnych kolekcjach, więc jest to materia wysoce nienormatywna, ogromnie trudna do skatalogowania, choćby dlatego, że braki w dokumentacji powodują, że wielu zabytków nie da się nigdy opisać, nie uda się odnaleźć ich zdjęć”. Także stwierdzenie, że „powodzenie lub niepowodzenie działań restytucyjnych zależy od bardzo wielu czynników, takich jak np. braki w dokumentacji, i że [...] nie jesteśmy w stanie przewidzieć liczby odnalezionych obiektów, czasu trwania procesów restytucyjnych i tego, czy uda nam się dany obiekt odzyskać bardzo szybko, czy nie. Działamy na terenie innych państw, czasami bardzo egzotycznych albo takich, z którymi nie mamy stosunków dyplomatycznych, [...] niemniej czasem nie udaje się odzyskać utraconych dzieł ze względu np. na bardzo niekorzystne prawodawstwo na danym terytorium, gdzie często prawo cywilne orzeka przedawnienie lub zasiedzenie danego dobra kultury. Rzecz jasna wówczas nie odstępujemy od sprawy, ale prowadzimy bardzo długie procesy sądowe czy negocjacje, w których używamy całego wachlarza argumentów, żeby ten obiekt odzyskać”.

Trudno je jednak w pełni całkowicie zaakceptować, zważywszy na mimo wszystko niewielkie efekty działań i starań MKiDN widziane z perspektywy 30 lat. Dezawuowanie, częściowe przrzucanie odpowiedzialności za istniejący stan rzeczy na inne instytucje i osoby, to też nienajlepsza linia obrony.

Odpowiedź MSZ⁴³

Odpowiedź uzyskana z MSZ przez autora jest całkowitym przeciwieństwem lakonicznego i niewiele wyjaśniającego stanowiska ze strony MKiDN. Radca prawny ministerstwa, Łukasz Róg, punkt po punkcie, idąc śladami uwag ze strony NIK, odniósł się do wniosków pokontrolnych. Nie bez znaczenia jest data wydania tej ekspertyzy, tj. koniec 2019 roku. W tym czasie część z zarzutów NIK stała się bezprzedmiotowa, co zostało zresztą zaznaczone w odpowiedzi. Chodzi przede wszystkim o imple-

⁴¹ MKiDN: raport NIK nt. odzyskiwania dzieł sztuki wynika z niezrozumienia tematyki [online] <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/mkidn-raport-nik-nt-odzyskiwania-dziel-sztuki-wynika-z-niezrozumienia-tematyki> [dostęp; 2020-03-06].

⁴² Tamże.

⁴³ Mail Łukasza Roga do Zdzisława Gębołysia z 16.01.2020.

mentację dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego⁴⁴. Dyrektywa ta została implementowana do polskiego systemu prawnego ustawą o restytucji narodowych dóbr kultury z dnia 25 maja 2017 r. Ustawa między innymi określiła procedury i narzędzia wykorzystywane w postępowaniach restytucyjnych, likwidując dotychczasową przypadkowość w tym względzie. Określiła także w sposób sformalizowany kompetencje i zasady współpracy wszystkich instytucji i organizacji biorących udział w procesie restytucji, w miejsce dotąd preferowanych bezpośrednich kontaktów. Najistotniejszą zmianą było jednak powierzenie spraw związanych z restytucją dóbr kultury ministrowi kultury i dziedzictwa narodowego, zwalniając tym samym od działań w tym zakresie MSZ.

Wnioski końcowe

Byłoby niesprawiedliwością obarczanie wyłącznie obu ministerstw (MSZ, MKiDN) za istniejący stan rzeczy. Między innymi od 1994 do 2012 roku MKiDN opublikowało w ramach serii wydawniczej „Straty Kultury Polskiej” 19 tomów prezentujących straty wojenne kultury polskiej w różnych obszarach, między innymi w malarstwie i numizmatyce. Byłoby też nieprawdą twierdzenie, że oba ministerstwa nic lub niewiele robiły w tej materii. Wreszcie byłoby nieporozumieniem oczekiwanie, że jedno czy drugie ministerstwo jest w stanie samodzielnie, bez współdziałania z innymi instytucjami państwowymi, odzyskać choćby część zaginionych dóbr kultury, zwłaszcza że wiele z nich znajduje się poza granicami Polski, nie mówiąc już o samodzielnym prowadzeniu badań dokumentacyjnych czy proweniencyjnych. Nolens, volens, choćby na podstawie lektury i analizy zgromadzonych materiałów źródłowych i publikacji, muszą przyznać kontrolerom NIK rację, co więcej, stwierdzić, że ustalenia NIK z lat 2015-2016, choć dotyczyły okresu 2015-2016, są jak najbardziej adekwatne dla całego okresu III RP, tj. do lat 1989-2016. Z przykrością należy stwierdzić, że wiele z zawartych tam ustaleń jest nadal aktualnych. Jak najbardziej aktualny i czekający na realizację jest postulat przygotowania (w formie dokumentu) strategii restytucji dzieł sztuki utraconych w wyniku II wojny światowej. Istotną niedogodnością, zwłaszcza w postępowaniach restytucyjnych prowadzonych za granicą, jest nadal brak sformalizowanych regulacji opisujących tryb i sposób postępowania. W świetle przeprowadzonej kontroli w obszarze restytucji na przeszkodzie właściwej realizacji zadań stoją: nadal niewystarczający w stosunku do potrzeb personel, niewłaściwa w stosunku do potrzeb sytuacja kadrowa, techniczna i lokalowa. U jej źródeł leżą zbyt małe środki finansowe kierowane na realizację tych zadań. Częściowo ten stan rzeczy się zmienia, po rozpoczęciu w listopadzie 2016 roku programu ministra „Badanie polskich strat wojennych”. Resort kultury rozpoczął też stałą współpracę z krajowymi i zagraniczny-

⁴⁴ *Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniająca rozporządzenie (UE) nr 1024/2012 (wersja przekształcona)*, „Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej” z 2019 r. poz. 1591.

mi ekspertami w zakresie restytucji dóbr kultury. Czy wszystko da się jednak zrzucić na innych, na rząd, na politykę państwa itd.? Trudno zrozumieć, dlaczego dotąd, po tylu latach, nie wypracowano mechanizmów, procedur, instrumentów pozwalających na pełne skatalogowanie dóbr kultury, a bazy danych MKiDN są dalece niekompletne i niespójne, nie mówiąc już o tym, że publicznie właściwie niedostępne. Ten smutny obraz potwierdzają odpowiedzi, które otrzymał autor od MKiDN w odpowiedzi na osiem zapytań dotyczących badań proveniencyjnych. Na pięć pytań dotyczących badań proveniencyjnych autor nie otrzymał w ogóle odpowiedzi. Odpowiedź ograniczyła się w zasadzie do wyliczenia, co MKiDN zrobiło w kwestii rejestracji strat wojennych do 1994 roku oraz konstatacji, że ministerstwo nie prowadzi żadnych oficjalnych rozmów w tej sprawie.

Właściwie jedynym, jak dotąd, pozytywnym elementem, skutkiem kontroli NIK, stało się uchwalenie ustawy o restytucji z 2017 roku⁴⁵ będącej transpozycją dyrektywy 2014/601UE, w której uwzględnione zostały wprawdzie wnioski z kontroli NIK, nie wcielono ich jednak w życie.

Do tych uwag pozwolę sobie dorzucić garść uwag własnych. Nie chcąc się powtarzać, pragnę zwrócić uwagę na czynniki, które skutecznie przeszkadzają w zarówno w dokumentowaniu strat wojennych, jak też w prowadzeniu badań proveniencyjnych. Należą do nich, moim zdaniem:

1. rozproszenie środowiska naukowego;
2. brak koordynacji badań dokumentacyjnych i proveniencyjnych;
3. słaba lub nieistniejąca współpraca z zagranicznymi instytucjami;
4. brak wsparcia bibliotek i badaczy ze strony właściwych ministerstw oraz tak zwanych instytucji grantowych;
5. działania bibliotek w zakresie rejestracji są częściowe, niesystematyczne;
6. biblioteki nie współpracują z instytucjami zagranicznymi;
7. biblioteki prowadzą samodzielne badania proveniencyjne;
8. tylko niektóre biblioteki posiadają specjalne komórki organizacyjne;
9. niewielu badaczy zajmuje się pracami dokumentacyjnymi i proveniencyjnymi;
10. brak współpracy międzynarodowej;
11. brak dostatecznych środków finansowych na prace dokumentacyjne i rejestracyjne;
12. brak wykazów katalogów.

⁴⁵ Ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury, Dz. U. 2017 poz. 1086.

Państwu polskiemu, jego instytucjom i urzędnikom przychodzi się zmagać z materią bardzo złożoną, bardzo kruchą, dynamiczną. W ocenie działań państwa polskiego w zakresie odzyskania strat wojennych i ich dokumentowania należy brać pod uwagę różnorodne czynniki. Zapewne znaczny wpływ na stan obecny mają możliwości finansowe. W działaniach ministerstw nie sposób nie uwzględniać aktualnej sytuacji politycznej. Często starania o zwrot odnalezionych dóbr kultury natrafiają na „mur” niechęci, niezrozumienia ze strony państw „beneficjentów”. Czy warto poświęcać „dobre” stosunki międzypaństwowe dla kilku obrazów, kolekcji książek itd.? Odrębną kwestią są regulacje prawne. Ich brak często utrudnia skuteczne działania na tym polu. Restytucja strat wojennych kosztuje. Wiedzą o tym dobrze wszyscy „aktorzy”. Bez nakładów na prowadzenie prac dokumentacyjnych, proveniencyjnych, nie mówiąc już o obsłudze prawnej, trudno o skuteczność. Niemniej ważne w tym kontekście są jednak kwestie etyczne. Wymieńmy kilka z nich. Czy etyczne jest kupowanie na rynku aukcyjnym zagrabionych dzieł sztuki przez państwo polskie? Czy etyczne jest odkładanie kwestii dokumentowania strat wojennych na „lepsze czasy”, jednocześnie mówienie, że jest już za późno na te działania? Wydaje się, że faktycznie czas jest jedną z kluczowych kategorii, którą należy poddać etycznej ocenie. Spoglądając na konkretne dokonania zespołów, urzędów w sprawie rejestracji strat wojennych w zakresie zbiorów bibliotecznych, paradoksalnie, najlepiej wygląda okres wojenny i powojenny, najmniej korzystne okresy z punktu widzenia efektywności prowadzonych prac, najpierw w warunkach wojenno-okupacyjnych, następnie, powojennych przeobrażeń politycznych. Ale też, wtedy, mimo ograniczeń, najwięcej uczyniono. Pewną nadzieję przyniosło uzyskanie przez Polskę pełnej suwerenności po czerwcu 1989 roku. Rzeczywiście pierwsze lata, mniej więcej do połowy lat 90., dawały podstawy do takiego poglądu. Wprawdzie nie udało się nadrobić straconego czasu, ale wtedy Biuro Pełnomocnika wykonało szereg monumentalnych prac dokumentacyjnych. Koniec XX wieku i pierwsze dwie dekady, niestety, niweczą tę nadzieję. Państwo polskie koncentruje się w zasadzie na dziełach sztuki, prawie zupełnie pomijając obszar strat w zakresie zbiorów bibliotecznych. Kwalifikacja etyczna dotyczy też innej konstatacji ze strony MKiDN, mówiącej o trudności w pracach katalogowych. Nie wytrzymuje próby krytyki z rzeczywistymi możliwościami, badaczy i praktyków, którzy są w stanie podjąć się tego zadania, mając ku temu odpowiednie kompetencje. Etyczna wątpliwość dotyczy również odwlekania regulacji prawnych, zwłaszcza że zwłoka działa zdecydowanie na niekorzyść. Poważne wątpliwości natury etycznej budzi też „przerzucanie” ciężaru przez państwo polskie prac na instytucje, zwłaszcza biblioteki, które nie są w stanie udźwignąć ich, między innymi z powodu braków kadrowych i finansowych. Na czyją pomoc finansową mogą oni liczyć, jeżeli nie na polskiego państwa? Tu też pojawiła się nadzieja, gdy w 2016 roku Ministerstwo Kultury zainicjowało program grantowy mający na celu wsparcie prac dokumentacyjnych. Niestety został on przerwany w 2020 roku. W kategoriach etycznych można i należy rozpatrywać też niedostateczną współpracę, często brak współpracy, nie mówiąc już o koordynacji pomiędzy poszczególnymi ministerstwami. Najbardziej jednak bolą zaniedbania i zaniechania stojące po stronie Polski. Co jest ich przyczyną?

Niedopatrzenia? Niefrasobliwość? Bezmyślność? Zdaję sobie sprawę, że kwalifikacja etyczna działań podejmowanych przez instytucje, w tym instytucje państwowe w tym wypadku, może budzić wątpliwości same w sobie. Kwantyfikator etyczny odnosimy zwyczajowo do osób, a nie do instytucji. Mówimy, że Grochowski/Grochowska postępuje etycznie lub nieetycznie, nie ministerstwo. Rodzi się zatem naturalne pytanie, czy ministerstwo jest/może być nieetyczne. Całe? Któraś z jego części? To byłoby przysłowiowe postawienie sprawy na głowie! Sensowne jest natomiast ocenianie pod względem etycznym konkretnych osób z ministerstwa, zwłaszcza z pionu kierowniczego, władnego podejmować decyzje, które mogą również podlegać ocenie etycznej, np. decyzje osób odpowiedzialnych za kreowanie i realizację polityki kulturalnej. Jak się wydaje, to etyka daje lepsze możliwości niż mityczna odpowiedzialność polityczna, która w rzeczywistości sprowadza się jedynie do oceny zdolności danej osoby do sprawowania władzy, ale już nie do oceny kwalifikacji moralnych tej osoby. Brak lub niedostatek w tym względzie powoduje najczęściej odsunięcie od wykonywanych obowiązków. Etyczny osąd nie musi powodować wprawdzie takich następstw, pozwala jednakowoż na ocenę postępowania w kategorii dobra lub zła moralnego wyrządzonego przez poszczególne osoby. Nie jest celem autora piętnowanie tej czy innej osoby, jej czynów pod względem etycznym, lecz próba odpowiedzi, czy dane czyny mają wydzźwięk moralny, czy też nie.

Tu ograniczam się do postawienia niektórych, ale bardzo istotnych pytań. Szczegółowa odpowiedź na nie przekraczałaby ramy tego tekstu, wyznaczone w tytule i założeniach badawczych. Niewątpliwie jednak każde z nich zasługuje na bardziej obszernie omówienie i zbadanie, nie tylko na podstawie analizy i oceny tekstów źródłowych, ale również poprzez ankietyzację.

Sytuacja ta nie znajduje usprawiedliwienia i zrozumienia wśród badaczy, niezrządkiem od lat zajmujących się tą problematyką. Jednym z nich jest profesor Barbara Bienkowska. W 2001 roku, tak oto uzasadniała potrzebę dokumentacji strat bibliotek w Polsce: „Wiadomo od dawna i stale się to potwierdza, że dokumentacja stanowi podstawę wszelkich roszczeń własnościowych [...]. Ogromne spustoszenia dokonane w naszych zasobach w latach 1939-1945 spowodowały, że ich dokumentacja stała się sprawą o znaczeniu ogólnonarodowym”⁴⁶. W innym tekście B. Bienkowska nie pozostawia przysłowiowej „suchej nitki” na dotychczasowych działaniach w tym zakresie: „Centralne rejestracje strat bibliotecznych podejmowano więc na doraźne zapotrzebowanie polityczne. Cechowała je akcyjność, pośpiech, ograniczenia finansowe i organizacyjne, silna presja ideologiczna. M.in. z oczywistych względów nie poruszano wówczas kwestii zbiorów utraconych na Ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej. Działania przerywano natychmiast po zmianie koniunktury międzynarodowej nie bacząc, że znaczna część materiałów i doświadczeń nie zostały jeszcze wykorzystane i ulegną zatruciu. Ówczesne akcje miały jednak doniosłe znaczenie. Nakreślały, przynajmniej w zarysach, rozmiary narodowej katastrofy, gromadziły informacje faktograficzne i przyczyniały się do ich zachowania. Pobudzały zainte-

⁴⁶ B. Bienkowska, *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi...*, s. 3.

resowanie tymi zagadnieniami. Inspirowały konferencje, publikacje, badania monograficzne⁴⁷. Jakże aktualnie brzmi ta refleksja pomimo upływu 21 lat. Myślę, że także inna myśl B. Bieńkowskiej zasługuje na przytoczenie i wykorzystanie jej jako swoiste memento: „Czy warto powracać do oceny strat bibliotek polskich w czasie II wojny światowej? Wszak minęło już przeszło 65 lat, niezwykle dynamicznych pod każdym względem, obfitujących w zasadnicze przemiany również w świecie książek. Zdecydowana odpowiedź brzmi: warto, a nawet trzeba. Przemawiają za tym względy nie tylko poznawcze, lecz także czysto praktyczne. Ruina całego systemu kultury książki w Polsce była tak dogłębna, że stanowi cezurę jej dziejów i wyznacznik dalszych kierunków działań. Nie sposób było i nadal jest trudno prowadzić politykę biblioteczną bez uwzględniania tych zaszłości⁴⁸. Bardzo aktualnie brzmią też słowa Tadeusza Polaka, kierownika Biura Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, wypowiedziane 25 lat temu: „Stała się rzecz niewytłumaczalna: od zakończenia wojny minęło 50 lat, a my wciąż nie posiadamy pełnego rejestru strat, jakie poniosła nasza kultura. Nie odtworzyliśmy zaginionej dokumentacji ani spisów muzealnych, nie zebrałiśmy fotografii, oświadczeń ludzi, które dziś pozwalałyby udowodnić, że Polska jest właścicielem zbioru dzieł czy obrazu przechowywanego w obcych muzeach. Że to było nasze. Wiele cennych informacji o naszych zrabowanych zbiorach jest dziś prawie nie do odtworzenia, ale od ponad trzech lat biuro, którym kieruję, prowadzi rejestr strat [...]”⁴⁹.

W świetle przeprowadzonej analizy wynika jasno, że najwyższy czas przejść do kolejnego etapu zmierzającego do choćby częściowej kompensaty strat wojennych, mianowicie, do prac dokumentacyjnych w poszczególnych bibliotekach i innych instytucjach kultury, które odpowiedziałyby na pytanie, co właściwie zostało utracone. Byłaby to odpowiednia podstawa do poszukiwań i następnie do badań proveniencyjnych.

BIBLIOGRAFIA

- BARANOWSKI J. i in. *Straty wojenne Łodzi – raport z oszacowania strat i szkód poniesionych przez miasto Łódź wskutek wybuchu i trwania II wojny światowej oraz wynikłych z organizacji i funkcjonowania Litzmannstadt getto*, Łódź, UMŁ 2006.
- BIEŃKOWSKA B. (red. nauk), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez Ziemi Wschodnich)*. Poznań, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2000.
- BIEŃKOWSKA B. (red. nauk.), *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, Poznań, Wspólne Dziedzictwo, 1998.

⁴⁷ B. Bieńkowska, *II wojna światowa; wstępny bilans strat bibliotek polskich*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, 1999, nr 12, s. 10.

⁴⁸ Tamże

⁴⁹ D. Matelski, *Restytucja poloników z Białorusi, Ukrainy i Litwy za Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Studia Podlaskie”, 2002, t. 12, s. 130.

- BIEŃKOWSKA B. (red. nauk.), PASZKIEWICZ U. (oprac.), SZYMANSKI J. (oprac.), *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich opublikowanych w latach 1939-1945 (bez Ziemi Wschodnich)*, „Polskie Dziedzictwo Kulturalne”. Seria A: „Straty Kultury Polskiej”, Poznań, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, 2000.
- BIEŃKOWSKA B., *II wojna światowa; wstępny bilans strat bibliotek polskich*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, 1999, nr 12, s. 10-11.
- BIEŃKOWSKA B., *Potyczki ze źródłami bibliologicznymi (Na przykładzie urzędowej dokumentacji strat bibliotek w Polsce podczas II wojny światowej)*, „Roczniki Biblioteczne”, 2001, s. 3-28.
- BIEŃKOWSKA B., *Straty bibliotek polskich podczas II wojny światowej*, Warszawa, Wydaw. Reklama Wojciech Wójcicki, 1994.
- BIEŃKOWSKA B., *Zastosowanie bibliologii w pracach Biura Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Roczniki Biblioteczne”, 1998, s. 21-36.
- Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych. [online]. 2018-03-08, aktualizowany 2019-01-17, <http://bip.mkidn.gov.pl/pages/departamenty-i-biura/departamentu-dziedzictwa-kulturowego-za-granica-i-strat-wojennych.php>, [dostęp: 6.03.2020].
- DRÓŹDŹ A., *Działalność katowickiej zbiornicy księgozbiorów zabezpieczonych na Górnym i Dolnym Śląsku w latach 1947-1955*, „Sobótka”, 2012, z. 2, s. 81-100.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniająca rozporządzenie (UE) nr 1024/2012 (wersja przekształcona)*, „Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej” z 2019 r. poz. 1591.
- ESTREICHER K., *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944: wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży = Cultural losses of Poland during the German occupation 1939-1944: with original documents of the looting*, Kraków, Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2003, T. 1-2, Kraków, Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2003.
- FIJAŁKOWSKI W. (przew.) *Raport o stratach wojennych Warszawy*, Warszawa, Urząd miasta stołecznego Warszawy, 2004.
- Instrukcja z dnia 25 stycznia 1946 r. w sprawie postępowania z księgozbiorami zabezpieczonymi*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty” z 26 lutego 1946, nr 1, poz. 13.
- KARECKA L. M., *Akcja rewindykacyjna w latach 1945-1950. Spór o terminologię czy o istotę rzeczy*, „Ochrona Zabytków”, 2002, 55/3/4, s. 404-409.
- KOWALSKI W., *Restytucja dóbr kultury uratowanych przez Polskę w okresie II wojny światowej jako element polityki zagranicznej realizowanej przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP w latach 1999-2009*, W: Kowalski W., Kuhnke M., *Zagrabione – odzyskane. Działalność Ministerstwa Spraw Zagranicznych w zakresie dóbr kultury utraconych przez Polskę w okresie II wojny światowej*, Warszawa, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2011, s. 1-12.
- Kowalski W., *Restytucja dzieł sztuki*, Katowice, Uniwersytet Śląski, 1993.
- KOZAKIEWICZ S., *Bibliografia adnotowana prac na temat stanu badań nad hitlerowską polityką grabieży dzieł sztuki i niszczenia zabytków*, W: *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27-28 kwietnia 1970 r.* T. 2, Warszawa, 1973, s. 213-234.

- LECHOWSKI P., *Biblioteki Krakowa w okresie okupacji niemieckiej*, Kraków, Polskie Towarzystwo Bibliologiczne, 1999.
- ŁASKARZEWSKA H., *Losy księgozbiorów historycznych w latach 1939-1945 i po zakończeniu drugiej wojny światowej*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, 2018, z. 1, s. 15-18.
- ŁASKARZEWSKA H., *Tam, gdzie przeszła burza... . Losy polskiego dziedzictwa kulturowego w latach 1914-1920*, Warszawa, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, 2019.
- ŁASKARZEWSKA H., *Zbiory przejęte i przemieszczone w bibliotekach polskich podrugiej wojnie światowej. Problemy własności, przykłady rozwiązań*. W: Czubek G., Kosiewski P., *Własność a dobra kultury*, Warszawa 2006, s. 15-47.
- MATELSKI D., *Grabież dóbr kultury w wojnach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Poznań, Zakład Poligraficzny „Grafika”, 2005.
- MATELSKI D., *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*. T. 1-2. Kraków, Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, 2006.
- MATELSKI D., *Restytucja poloników z Białorusi, Ukrainy i Litwy za Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Studa Podlaskie”, 2002, t. 12, s. 129-171.
- MĘŻYŃSKI A. (red. nauk.), *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku*, Cz. 1-3, Warszawa, 1994.
- MĘŻYŃSKI A. (wybór i oprac.). ŁASKARZEWSKA H. (współpr.), *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945. Wybór dokumentów źródłowych*, Warszawa, Wydawnictwo LTW, 2002.
- MĘŻYŃSKI A., *Biblioteki polskie w latach 1939-1945. Polityka władz okupacyjnych. Straty księgozbiorów*, „Roczniki Biblioteczne”, 2006, s. 1-11.
- MĘŻYŃSKI A., *Biblioteki Warszawy w latach 1939-1945*, Warszawa, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2010.
- MĘŻYŃSKI A., *Kommando Paulsen. Grabież dóbr polskiej kultury podczas II wojny światowej*, „Roczniki Biblioteczne”, 2006, s. 141-174.
- MĘŻYŃSKI A., *Kommando Paulsen. Grabież polskich dóbr kultury podczas II wojny światowej*, Warszawa, Wydawnictwo DIG, 1994.
- MKiDN: *raport NIK nt. odzyskiwania dzieł sztuki wynika z niezrozumienia tematyki* [online] <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/mkidn-raport-nik-nt-odzyskiwania-dziel-sztuki-wynika-z-niezrozumienia-tematyki> [dostęp; 2020-03-06].
- NOWICKI R., *Działalność Stanisława Sierotwińskiego w latach 1945-1946 jako delegata Ministerstwa Oświaty do zabezpieczania księgozbiorów opuszczonych i porzuconych na ziemiach zachodnich*, „Roczniki Biblioteczne”, 2006, s. 13-44.
- Odzyskiwanie utraconych dzieł sztuki, nr ewid. 203/2016/P/16/024/KNO*, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego NIK, maj 2017 r.
- PASZKIEWICZ U., *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku, Cz. 1, Księgozbiory instytucjonalne w układzie topograficznym*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990.
- PASZKIEWICZ U., *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku, Cz. 2, Księgozbiory prywatne w układzie abecedowym nazwisk właścicieli*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990.

- PASZKIEWICZ U., *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej. (spis za lata 1510-1939)*; Ministerstwo Kultury i Sztuki. Biuro Pełnomocnika Rządu do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Warszawa, „DiG”, 1998.
- Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2019 *Badanie polskich strat wojennych*, http://www.mkidn.gov.pl/media/po2019/wyniki_/20190329_REG_Programy_2019_Badanie_polskich_strat_wojennych-II_nabor__publikacja_.pdf [dostęp: 6.03.2020].
- PRUSZYŃSKI J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*. T. 1-2. Kraków, Wydawnictwo Zakamycze 2001.
- PUCHALSKI J., *Badania nad źródłami do dziejów biblioteki w granicach II Rzeczypospolitej w latach 1939-1945; zarys problematyki*, W: Drzewiecki M et al., *E scientia et amicitia. Studia poświęcone Profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, s. 151-157.
- Rejestracja strat wojennych (1939-1945) w dziedzinie sztuki. Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne, bezcenne, utracone”, 1997, nr 2, s. 16-17.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 sierpnia 1996 r. w sprawie Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Dziennik Ustaw”, 1996, nr 107, poz. 504.
- SAKSON A., SKARŻYŃSKI A. (red.), *Raport – o stratach wojennych Poznania 1939-1945*, Poznań, Wydawnictwo Miejskie, 2006
- SASIN R., *Odzyskiwanie dzieł sztuki*, „Kontrola Państwowa”, 2017, vol. 62, nr 6, s. 92-103.
- Spis polskich księgozbiorów prywatnych sknifskowanych przez Niemców w okresie II wojny światowej*, Nr 1, Warszawa, 1996.
- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945*, Warszawa, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, 1947.
- STANKIEWICZ W., *Z badań nad problematyką strat wojennych w bibliotekach polskich*, W: *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27-28 kwietnia 1970 r.* T. 2, Warszawa, 1973, s. 259-265.
- SZCZERBIŃSKI H., *Restytucja mienia polskiego z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec*, Warszawa, „Książka i Wiedza”, 1983, s. 69-155.
- Uchwała Nr 93/90 Rady Ministrów z dnia 27 czerwca 1990 r. w sprawie ustanowienia Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą („powiel.”)*.
- Ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury*, Dz. U. 2017 poz. 1086.
- Wydział Restytucji Dóbr Kultury* [online] <http://dzielautracone.gov.pl/wydzial-strat-wojennych> [dostęp: 6.03.2020].
- Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 9 lipca 1945 r. w sprawie przejścia księgozbiorów podworskich od pełnomocników do spraw reformy rolnej*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty” z 12 października 1945, nr 4, poz. 110.
- ZEIDLER K., *Restytucja dóbr kultur ze stanowiska filozofii prawa*. Warszawa, Wolters Kluwer, 2011.

War losses in library collections in Poland. Ethical dilemmas seen from a state perspective

Summary: Estimated calculations of the war losses suffered by Poland in the area of cultural goods are about 13,000 paintings, about 1,400 sculptures, about 125,000 manuscripts, 22,000 old prints, 25,000 maps and about 15 million books. Loss of library collections is estimated at around 66%. Many of them were irretrievably destroyed as a result of unplanned and planned actions of destruction and plunder of Polish cultural goods by the German and Soviet invaders. To this day, it is unknown, not only how many goods were lost, but what exactly.

The article covers the topic of activities aimed at determining what has been done in this matter so far, starting from 1939 to 2019, broken down into three time periods: 1939-1945; 1945-1989; 1989-2019. Knowledge on this subject has been organized, the most important papers have been pointed out, and published publications. The measurable achievements and neglect of the Polish state in this respect were emphasized. The text focuses on the activities of two institutions: the Ministry of Culture and National Heritage and the Ministry of Foreign Affairs, subjecting them to a critical assessment, based on the literature and the report of the Supreme Audit Office. Particular attention was paid to ethical dilemmas related to the registration of cultural goods.

Keywords: cultural goods; war losses; Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Culture and National Heritage; plunder; documentation; registration; 1939-2019

DOI: <https://doi.org/10.34864/heteroglossia.issn.2084-1302.nr10>.